

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια σύντομη αν και περιεκτική αναφορά στο κρίσιμο και άκρως ενδιαφέρον πρώτο στάδιο μετάβασης από τη σοσιαλιστική διαχείριση στον καπιταλισμό.

Όπως και αν διαμορφώθηκε ο σοσιαλισμός, ίσως και ενάντια στις μαρξιστικές αρχές, θα πρέπει να θεωρείται ως προσπάθεια προώθησης μιας άλλης πλέον προηγμένης οικονομικής ιστορίας της κοινωνίας και ίσως ένα πικρό αστείο.

Η διαδικασία της αντίθετης μετάβασης προς την οικονομία της αγοράς αποκτά ιδιαίτερο νόημα στην πολυτάραχη περιοχή των Βαλκανίων, και ίσως για μια ακόμα φορά η χερσόνησος του Αίμου παρουσιάζει μια άλλη εικόνα από τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.

Ακριβώς τα σημεία της διαφοροποίησης αλλά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των βαλκανικών αγορών προσπαθεί να εντοπίσει και να εξηγήσει η παρούσα μελέτη. Αν και τα συμπεράσματα ίσως να έπρεπε να ήταν πλέον φειδωλά, ωστόσο, ενδέχεται να είναι σημαντικά υπό την έννοια της πρόκλησης ενός δημιουργικού διαλόγου. Σε κάθε περίπτωση, ο αναγνώστης είναι ο τελικός και αδιαμφισβήτητος κριτής της ανάλυσης που επακολουθεί.

Η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να καλύψει ή και να ξυπνήσει τις ανησυχίες και τα ερωτηματικά μιας ευρείας κλίμακας ενδιαφερομένων, οι οποίοι είναι δυνατό να βρίσκονται σε ανώτερες και ανώτατες σχολές, σε ερευνητικές θέσεις, σε μεταπτυχιακές σπουδές, στην αγορά ως στελέχη επιχειρήσεων ή και στις οικίες τους ως απλοί στοχαστές.

Η υλοποίηση του βιβλίου αυτού θα ήταν δύσκολη χωρίς τη συμβολή του Δρ. Ηλία Φλέγκα, ο οποίος συνέγραψε την αρχική μορφή του Κεφαλαίου 2 καθώς επίσης κατασκεύασε και τους περισσότερους πίνακες. Επίσης θα ήταν θεωρητική η συγγραφή του παρόντος βιβλίου χωρίς την προσωπική απασχόληση του συγγραφέα στις υπόψιν αγορές

για αρκετά χρόνια. Για το λόγο αυτό, ο συγγραφέας θέλει να ευχαριστήσει όλους εκείνους που συνέβαλλαν στο να αγαπήσει πραγματικά τα Βαλκάνια και ιδιαιτέρως τον Γιώργο Πανιτοΐδη, καθηγητή Γεωργικής Οικονομίας του τέως Ινστιτούτου Καρλ Μαξ της Σόφιας, τον Ζήση Κουκουτσιΐδη, καθηγητή Πολιτικής Οικονομίας στο Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών και τον ακαδημαϊκό και πολιτικό Νικολάι Τόντοροβ. Χωρίς αυτούς, τα Βαλκάνια, ίσως, γλίτωναν των ακόλουθων αναλύσεων και ερμηνειών του συγγραφέα. Τέλος, ευχαριστίες θα πρέπει να αποδοθούν και στα διευθυντικά στελέχη της εφημερίδας *Ναυτεμπορική*, διότι έδωσαν την ευκαιρία της έκθεσης ιδεών και απόψεων του συγγραφέα, τις οποίες ανέπτυξε στην παρούσα μελέτη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Η οικονομική συνεργασία ήταν και παραμένει ένας χαμένος στόχος στο βαλκανικό ορίζοντα. Στόχος που η υλοποίησή του θα εξασφάλιζε αρκετά θετικά σημεία στην περιφερειακή ανάπτυξη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και στη σύγχρονη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Τα πρώτα βήματα στην κατεύθυνση της βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας άρχισαν ήδη από το 18ο αιώνα, μετά την τελευταία καταστροφή της Μοσχόπολης από τους Τούρκους.¹ Τα βήματα αυτά οδήγησαν στη δημιουργία του πρώτου άτυπου δικτύου διανομής στην αγορά της Νοτιοανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, δίκτυο που διατηρήθηκε μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα, βασισμένο, κύρια, στην εμπορία οίνου και προϊόντων διατροφής.

Η δεύτερη μεγάλη προσπάθεια για τη δημιουργία βάσεων εκκίνησης της διαβαλκανικής οικονομικής συνεργασίας ήταν η συμφωνία για τη διευκόλυνση των γιουγκοσλαβικών συμφερόντων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Και οι δύο προσπάθειες ουσιαστικά ξεκίνησαν από το χώρο της Β. Ελλάδας, αξιοποιώντας το συγκριτικό της πλεονέκτημα αναφορικά με τη βαλκανική αγορά. Όμως, οι προσπάθειες ναυάγησαν ακριβώς διότι επικράτησαν διάφορα εξωγενή συμφέροντα στον καταμερισμό των αγορών της περιοχής.

Τα εξωγενή συμφέροντα διακρίνονται πλέον έντονα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, γεγονός που αποτελεί και το στόχο του παρό-

1. N. Danova, V. Todorov, *Ελληνικά έγγραφα από το αρχείο της πόλης Μίσχολτς, Ουγγαρία*, Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora, τόμ. 2, From 1453 to modern times, Αμστερνταμ 1991, σσ. 167-189.

ντος κεφαλαίου. Ήτοι, να παρουσιάσει όλες εκείνες τις αποχρώσεις ενδείξεις για την πορεία εξέλιξης της αποτυχίας της βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας, προσκομίζοντας την αρνητική αυτή εμπειρία στο σύγχρονο αναγνώστη ακριβώς για να συμβάλει στην ανατολή μιας ουσιαστικής συνεργασίας στη χερσόνησο του Αίμου.

Στην κατεύθυνση της συνεργασίας, ο ρόλος της Β. Ελλάδας είναι καταλυτικός και καθοριστικός στο βαθμό που ελέγχει το θαλάσσιο διαμετακομιστικό εμπόριο ενώ ταυτόχρονα διατηρεί τα στοιχεία της συγκέντρωσης του κεφαλαίου τόσο στην παραγωγή όσο και στη χρηματαγορά.

1.1 Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Η περίοδος του Μεσοπολέμου ήταν για όλο τον κόσμο περίοδος έντονων μετασχηματισμών στην οικονομία και την πολιτική. Αν οι μετασχηματισμοί επέδρασαν καταλυτικά στις κρατικές δομές των παλαιών ευρωπαϊκών χωρών, στα άρτι σχηματισθέντα βαλκανικά κράτη η επίδρασή τους ήταν περισσότερο από καταλυτική. Οι μετασχηματισμοί στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο δημιούργησαν τις συνθήκες για τη στρεβλή ανάπτυξη των βαλκανικών χωρών ενώ παράλληλα έθεσαν τις βάσεις για τα προβλήματα που θα ακολουθούσαν.

Ταυτόχρονα με τους αναγκαίους μετασχηματισμούς, οικονομικούς και πολιτικούς, τα βαλκανικά κράτη είχαν να αντιμετωπίσουν τα εξής βασικά προβλήματα:²

1. Τις αντιπαραθέσεις και ρήξεις γύρω από τα εθνικά προβλήματα και τις μειονότητες.
2. Τα προβλήματα των αγροτικών παραγωγικών σχέσεων.
3. Την επιρροή της Οκτωβριανής Επανάστασης στη σχηματιζόμενη εργατική τάξη.
4. Την επανατοποθέτησή τους μέσα στο διεθνές πλαίσιο, μετά τις συμφωνίες που επανακαθόρισαν τα εδαφικά τους όρια.
5. Την ανάγκη άμεσης εξωτερικής χρηματοδότησης των οικονομιών τους.

2. Barbara Jelavic, *History of Balkans*, τόμ. 2, Cambridge University Press, 1983, σ. 134.

6. Την προσαρμογή του εγχώριου εμπορίου προς το διεθνές σύμφωνα με την υπάρχουσα παραγωγή.

Μετά τους βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική καταστροφή, οι βαλκανικές χώρες παρουσίαζαν έντονα προβλήματα στη βασική τους παραγωγή, την αγροτική. Η γεωργική παραγωγή, που προσέφερε τα κύρια εξαγωγίμα προϊόντα βάσει των οποίων εξασφαλιζόταν εισροή συναλλάγματος, ήταν μισοκατεστραμμένη από την εγκατάλειψη και την έλλειψη πόρων ανανέωσης του πάγιου κεφαλαίου. Παράλληλα, συνέχιζαν με μεγαλύτερη ένταση οι αγροτικές διεκδικήσεις για την απόδοση της γης στους άκληρους αγρότες και τους βετεράνους των πολέμων, ιδιαίτερα στην Ελλάδα.

Η βιομηχανική παραγωγή³, η οποία κυρίως στηριζόταν στη μεταποίηση της αγροτικής παραγωγής, παρουσίαζε επίσης προβλήματα λόγω της έλλειψης χρηματοδότησης τόσο από την εγχώρια αγορά όσο και από τη διεθνή. Ακόμα στη δομή τους ξεχώριζαν ως κυρίαρχα στοιχεία οι μικρομεσαίες μονάδες με ένταση εργασίας και φυσικά με χαμηλή παραγωγικότητα.

Πίνακας 1.1

Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ), βαλκανικά κράτη, σε \$ κατά κεφαλήν, τιμές 1960

Χώρες	Έτη	
	1913	1938
Βουλγαρία	263	420
Ελλάδα	322	590
Ρουμανία	336	343
Γιουγκοσλαβία	284	339
Ευρώπη	534	671

Πηγή: E. Nikova, *Balkanite i Evropeiska Obstnost*, BAN, Σόφια 1992, σ. 19.

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η Ελλάδα παρουσίαζε τις καλύτερες συγκριτικά οικονομικές επιδόσεις και μάλιστα προσέγγιζε περισσότερο προς τον ευρωπαϊκό μέσο όρο του ΑΕΠ. Καλή οικονομική

3. J. Lampe και M. Jakson, *Balkan Economic History*, Indiana University Press, 1982, σ. 329.

εξέλιξη παρουσίαζε και η Βουλγαρία, βασισμένη στην απόδοση της αγροτικής της παραγωγής.

Πίνακας 1.2

Ποσοστά εργαζόμενων στους οικονομικούς τομείς, κατά το 1939, σε (%)

Χώρες	Γεωργία	Βιομηχανία	Υπηρεσίες	Κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα (σε \$)
Αλβανία	85	5	10	95
Βουλγαρία	80	8	12	68
Ελλάδα	50	16	34	80
Ρουμανία	75	15	10	95
Γιουγκοσλαβία	75	15	10	100

Πηγή: G. Hoffman, *Regional Development Strategy in South-East Europe*, Νέα Υόρκη 1972, σ. 287.

Ο καταμερισμός εργασίας των διάφορων εγχώριων αγορών, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, είχε αρχίσει να σχηματοποιείται με την ανάδειξη των πλέον δυναμικών τομέων. Στην Ελλάδα παρατηρείται η μικρότερη συγκέντρωση της απασχόλησης στην αγροτική οικονομία συγκριτικά προς τις υπόλοιπες βαλκανικές οικονομίες ενώ καταγράφεται η ανάπτυξη των υπηρεσιών και δη του εμπορίου.

Γενικά, είναι σωστή η παρατήρηση ότι οι βαλκανικές χώρες στο σύνολό τους, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, στήριζαν τις οικονομίες τους στην αγροτική παραγωγή και το εμπόριο των προϊόντων της. Πιο συγκεκριμένα, το 1924, η συμμετοχή του αγροτικού προϊόντος στη σύνθεση του Καθαρού Εθνικού Εισοδήματος στη Βουλγαρία, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία ανερχόταν σε ποσοστά της τάξης του 53,4%, 39,8% και 46,9% αντίστοιχα, ενώ το 1938 τα ποσοστά κυμαίνονταν κατά χώρα σε επίπεδα της τάξης του 50,9%, 30,8% και 46,5%.⁴

Έτσι, οποιαδήποτε διακύμανση των αγροτικών τιμών επηρέαζε αναπόδραστα την οικονομική εξέλιξη της κάθε χώρας σε όλα τα επίπεδα. Η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, και δη των δημητριακών και του κρέατος στην ευρωπαϊκή αγορά στο διάστημα 1928-

4. I. Berend, G. Ranki, *Economic Development in East Central Europe in the 19th and 20th centuries*, Νέα Υόρκη 1974, σ. 307.

1935, οδήγησε στη δημιουργία σοβαρών προβλημάτων στην αγροτική οικονομία των βαλκανικών χωρών και συγκεκριμένα στη Βουλγαρία, την Ελλάδα, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία. Η πτώση των τιμών των εξαγόμενων γεωργικών προϊόντων είχε αρνητική επίδραση στο ισοζύγιο πληρωμών των προαναφερθέντων χωρών ενώ δημιούργησε ανάγκες μεγαλύτερης εξωτερικής χρηματοδότησης.

Η κρατική αντίδραση στην πτώση των τιμών στη διεθνή αγορά εκφράστηκε μέσα από την κρατική συγκέντρωση των σιτηρών, γεγονός που σήμανε και την αρχή της διαχείρισης του αγροτικού τομέα από το κράτος/κρατική παρέμβαση.⁵ Η πλέον προωθημένη μορφή κρατικής παρέμβασης υλοποιήθηκε στην Ελλάδα με τη δημιουργία της Αγροτικής Τράπεζας (ΑΤΕ) στις αρχές της δεκαετίας του '30 και την ανάληψη από μέρους της όλων των αγροτικών συναλλαγών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η λειτουργία της ΑΤΕ στην Ελλάδα αποτελεί παγκόσμιο προηγούμενο για τον τρόπο άσκησης της αγροτικής πολιτικής. Ανάλογα μέτρα μικρότερης έντασης ελήφθησαν και στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, εκτός της Αλβανίας όπου υπήρχαν έντονα στοιχεία φυσικής οικονομίας στην αγροτική της παραγωγή. Συγκεκριμένα, το 1930 δημιουργήθηκαν οι κρατικοί φορείς συγκέντρωσης των δημητριακών στη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία ενώ το 1931 ακολούθησε η Ελλάδα με τα καπνά και το 1932 η Ρουμανία με τα δημητριακά. Εννοείται ότι οι τιμές που έδιδαν οι κρατικοί φορείς συγκέντρωσης ήταν υψηλότερες από τις αντίστοιχες της ελεύθερης αγοράς και στόχευαν στην έμμεση επιδότηση της αγροτικής παραγωγής.

Ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση από την Ελλάδα παρουσιάζουν οι υπόλοιπες βαλκανικές χώρες στο χειρισμό της χρηματοδότησης της γεωργικής παραγωγής και στην αλλαγή των καλλιεργειών ως απόρροια της μεταβολής της διεθνούς ζήτησης/διεθνείς τιμές αγροτικών προϊόντων.

Η Βουλγαρία με τραπεζική χρηματοδότηση, ελεύθερη, κρατικής παρέμβασης, προς τη γεωργία άλλαξε σταδιακά τις καλλιεργειές της, ιδιαίτερα στις νότιες περιοχές της, προς τις πλέον εντατικές της εποχής, χωρίς τη χρήση μηχανημάτων. Για παράδειγμα, η κρίση των αγροτικών τιμών οδήγησε στην ανάπτυξη της καλλιέργειας των καπνών και των άλλων ειδικών καλλιεργειών (π.χ. ροδέλαιο). Η Ρουμανία, έχο-

5. M. Kaser και E. Radice, *The Economic History of Eastern Europe*, Clarendon Press, 1986, σ. 177.

ντας εισέλθει στον κύκλο της απόδοσης των μεγάλων τσιφλικιών, δεν κατάφερε έγκαιρα να ανταποκριθεί στις ανάγκες της διεθνούς ζήτησης, με αποτέλεσμα να μειωθεί η αξία των εξαγωγών της, εφόσον τα δημητριακά αποτελούσαν σχεδόν μονοκαλλιέργεια στις μεγάλες εκμεταλλεύσεις. Η Γιουγκοσλαβία αντέδρασε με στροφή προς την κτηνοτροφική παραγωγή, ειδικά στην πλούσια περιοχή της Βοϊβόντινας, έχοντας ωστόσο εξασφαλίσει την πολυπόθητη αγροτική μεταρρύθμιση. Με την αλλαγή της παραγωγικής της κατεύθυνσης κατάφερε να δημιουργήσει και βάσεις για την ανάπτυξη της μεταποίησης εκτός από τις υπάρχουσες μονάδες που είχαν αφήσει αυστριακά συμφέροντα.

Πίνακας 1.3

Τομεακή και κλαδική κατανομή ΑΕΠ των βαλκανικών κρατών το 1929, σε % κατά κεφαλήν.

Τομείς/Χώρες	Βουλγαρία	Ελλάδα	Γιουγκοσλαβία	Ρουμανία
Γεωργική παραγωγή	47,6	37,5	—	44,4
Κτηνοτροφική παραγωγή	26,9	20,0	—	18,8
Σύνολο γεωργικής παραγωγής:	—	—	60,0	—
Λοιπή παραγωγή	1,2	3,4	—	0,5
Δασικά προϊόντα	4,4	5,2	8,6	5,6
Εξόρυξη	0,9	1,5	—	6,1
Βιομηχανία	8,2	18,5	19,4	17,6
Κατασκευές	0,8	13,9	1,4	2,9
Βιοτεχνία	10,6	—	10,6	4,1
ΣΥΝΟΛΟ	100	100	100	100

Πηγή: Βλέπε *ό.π.*, υποσημ. 2, σ. 339.

Η βιομηχανία σαφώς υστερούσε της γεωργίας στα Βαλκάνια παρά τους σχετικά γρήγορους ρυθμούς ανάπτυξής της μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα σημαντικότερα βήματα σημειώθηκαν στη Βουλγαρία και την Ελλάδα ενώ ακολουθούσαν σε ρυθμούς η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία. Στην ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Βουλγαρία και την Ελλάδα συνέβαλλαν θετικά και οι προηγηθέντες πόλεμοι.⁶

Η εξαίρεση στη συνολική βαλκανική ανάπτυξη ήταν η Αλβανία, η οποία είχε σχηματιστεί ως κράτος αρκετά πρόσφατα. Η εξάρτηση της χώρας από τα ιταλικά συμφέροντα και την ιταλική χρηματοδότηση

6. Βλ. B. Jelavic, *ό.π.*, σ. 340.

ήταν άμεση και ουσιαστική, με άμεση αντανάκλαση και στο πολιτικό πεδίο.⁷ Η οικονομία της χώρας στηριζόταν στην αγροτική παραγωγή και στη μερική εξόρυξη. Ιδιαίτερα, η αγροτική δομή αναφερόταν στα τσιφλίκια των πρώην Τουρκαλβανών αξιωματούχων της Μεγάλης Πύλης, ειδικά στα νότια πεδινά μέρη. Αν και το 1930 υλοποιήθηκε η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση, δεν έγινε δυνατή η μεταστροφή της δομής σε πλέον σύγχρονες μορφές εκμετάλλευσης.

1.2 ΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΞΑΡΤΗΣΗ

Το εξωτερικό εμπόριο των βαλκανικών κρατών παρουσιάζεται, με την πρόοδο του χρόνου στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, άμεσα εξαρτημένο από δύο χώρες, τη Γερμανία και την Ιταλία, ανάλογα με τις γεωπολιτικές τους προτεραιότητες. Η εξάρτηση αυτή θα είναι καθοριστική για τη βαλκανική οικονομική συνεργασία τηρουμένων των άλλων παραγόντων σταθερών.

Η Μ. Βρετανία και η Γαλλία, ενώ είχαν σαφή ανάμιξη στο βαλκανικό γίγνεσθαι, διοχέτευαν την επιρροή τους περισσότερο μέσα από την εξωτερική χρηματοδότηση και εν γένει την κεφαλαιαγορά.

Η εξάρτηση των εξαγωγών διακρίνεται πλέον εμφανώς μετά την οριστικοποίηση των διμερών συμφωνιών εμπορίου (clearing) που ήταν προϊόν της μετεξέλιξης των ευρωπαϊκών οικονομιών μετά την οικονομική κρίση του '29 και την ανάπτυξη της κρατικής παρέμβασης σε συνδυασμό με τον προστατευτισμό.

Ας σημειωθεί ότι το 1935 οι διμερείς εμπορικές συμφωνίες κάλυπταν πάνω από τα 3/4 του βουλγαρικού εξωτερικού εμπορίου, τα 2/5 του ελληνικού, τα 3/4 του ρουμανικού και τα 3/5 του γιουγκοσλαβικού εξωτερικού εμπορίου.⁸ Χαρακτηριστικό σημείο των συμφωνιών αυτών ήταν ότι αποτελούσαν κύρια πολιτική των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, ήτοι της Γερμανίας και της Αυστρίας.

Με την εφαρμογή των διμερών συμφωνιών εμπορίου, στην πράξη δημιουργείται ένα δίκτυο προστασίας των εθνικών νομισμάτων που καταργεί τη διεθνοποίηση του εξωτερικού εμπορίου ενώ εξυπηρετεί άμεσους γεωπολιτικούς στόχους καθώς και συγκεκριμένα ιδιωτικά

7. Βλ. N. Danova, V. Todorov, *ό.π.*, σ. 181.

8. Βλ. J. Lampe και M. Jakson, *ό.π.*, σ. 463.

συμφέροντα. Δηλαδή, στην πράξη η διαδικασία αυτή καταργεί την εξάπλωση του εμπορίου και θέτει όρια στην ανάπτυξή του.

Η υλοποίηση του προστατευτισμού είχε ως φυσικό επακόλουθο την αντικειμενική αδυναμία της ανάπτυξης του διαβαλκανικού εμπορίου και την ένταση του ανταγωνισμού στα λίγα συμπληρωματικά προϊόντα των χωρών της περιοχής.

Πίνακας 1.4

Κατεύθυνση εξωτερικού εμπορίου, σε % της αξίας του

Χώρα	Έτη	Γερμανία		Ιταλία		Βαλκάνια	
		Εξαγωγές	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Εισαγωγές	Εξαγωγές	Εισαγωγές
Αλβανία	1935	—	12,0	61,0	28,0	22,0	9,0
	1936	3,0	9,0	66,5	25,0	12,5	20,5
	1937	0,1	8,0	79,0	24,0	10,0	26,0
	1938	0,2	6,0	69,0	36,0	15,0	30,0
Βουλγαρία	1935	52,5	60,0	9,0	3,0	2,5	5,0
	1936	51,0	66,5	3,5	0,5	2,0	4,5
	1937	47,0	58,0	4,0	5,0	1,5	4,0
	1938	59,0	52,0	7,5	6,5	2,0	5,0
Γιουγκοσλαβία	1935	21,0	32,0	16,5	10,0	4,5	4,0
	1936	38,0	37,0	3,0	2,5	7,0	5,5
	1937	35,0	43,0	9,0	8,0	5,0	4,5
	1938	42,0	40,0	6,5	9,0	4,5	4,0
Ελλάδα	1935	31,0	21,0	6,0	4,0	7,0	14,0
	1936	39,0	25,0	2,0	0,5	8,0	11,0
	1937	33,0	30,0	6,0	3,0	6,5	19,0
	1938	40,0	30,0	5,0	3,5	5,5	16,0
Ρουμανία	1935	29,5	36,0	15,5	7,0	6,0	3,0
	1936	26,5	49,5	6,0	1,5	5,0	3,5
	1937	26,0	37,0	6,5	4,0	8,5	2,5
	1938	27,0	37,0	6,2	5,0	10,0	2,0

Πηγή: Επεξεργασία πινάκων, (3) σ. 458.

Το 1930 συνεκλήθη στην Αθήνα το πρώτο Βαλκανικό Συνέδριο με σκοπό τη δημιουργία τελωνειακής ένωσης μεταξύ των χωρών της χερσονήσου.⁹ Όμως, αντικειμενικά μια τέτοια εξέλιξη ήταν αδύνατη λόγω του

9. V. Kacharkova, *Ikonomicheckite Otnoshenia na Bulgaria c Balkanckite Darzavi v perioda mezdu dvete cvetovni vojni*, BAN, Σόφια 1989.

μικρού όγκου εμπορίου μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Τα ποσοστά συμμετοχής του διαβαλκανικού εμπορίου στο σύνολο του εξωτερικού εμπορίου των χωρών της περιοχής ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '30 κυμαίνονταν από 5% μέχρι και 25%, προς το τέλος της μειώθηκε από 2,5% μέχρι και 15% ανάλογα με τη συγκεκριμένη χώρα.

Το 1932 δημιουργήθηκε το Βαλκανικό Γραφείο Καπνού, το οποίο, όμως, δεν κατάφερε να προκαλέσει τη σύγκλιση στο πλέον δυναμικό προϊόν εξαγωγής, τον καπνό, ενώ εντάθηκε ο ανταγωνισμός μεταξύ βουλγαρικών και ελληνικών συμφερόντων αναφορικά με τις αγορές της Δυτικής Ευρώπης.

Πίνακας 1.5

Κύρια προϊόντα εξαγωγής περιόδου 1935-1938, σε % της συνολικής αξίας εξαγωγών

Χώρες	Έτη	Σιτηρά	Καπνά	Κτην/κά προϊόντα	Σταφίδες	Ορυκτά	Πετρέλαιο	Δασικά προϊόντα
Βουλγαρία	1935	2,5	42,5	21,0	—	—	—	—
	1936	15,0	32,0	21,5	—	—	—	—
	1937	20,0	32,0	18,0	—	—	—	—
	1938	10,0	42,5	17,0	—	—	—	—
Γουγκοσλαβία	1935	10,0	—	24,0	—	12,5	—	21,0
	1936	12,0	—	27,0	—	15,0	—	15,0
	1937	21,0	—	20,5	—	19,0	—	18,0
	1938	15,0	—	22,0	—	19,0	—	18,0
Ελλάδα	1935	4,0	51,0	10,5	17,0	—	—	3,0
	1936	5,0	40,0	12,0	18,0	—	—	2,5
	1937	7,0	46,0	10,0	15,0	—	—	3,5
	1938	5,0	50,5	19,0	14,5	—	—	2,5
Ρουμανία	1935	20,0	—	8,0	—	—	52,0	9,0
	1936	31,5	—	8,0	—	—	41,0	8,0
	1937	32,0	—	6,5	—	—	40,5	9,0
	1938	24,0	—	8,0	—	—	43,0	11,0

Πηγή: Επεξεργασία πινάκων, (3) σ. 466.^{10, 11}

10. C. Marodic, *Godisniak Targovinske Komore y Beogradu*, Μπέογκραντ 1940.

11. *Commerce Yearbooks 1932-1939*, U.S. Dept. of Commerce, Ουάσιγκτον 1933-1939.

Τα κύρια εξαγώγιμα προϊόντα της βαλκανικής χερσονήσου, έτσι όπως διαμορφώθηκαν, μετά την αλλαγή των παραδοσιακών αγροτικών καλλιεργειών κατά τη δεκαετία του '20,¹² στη δεκαετία του '30, ήταν στην περίπτωση της Ελλάδας τα καπνά και οι σταφίδες με συμμετοχή κατά 70% περίπου στην αξία των εξαγωγών, στη Βουλγαρία τα καπνά, τα κτηνοτροφικά προϊόντα, το ροδέλαιο και εν μέρει τα σιτηρά, στη Γιουγκοσλαβία τα κτηνοτροφικά προϊόντα, τα δασικά και τα σιτηρά ενώ στη Ρουμανία τα σιτηρά και το πετρέλαιο.

Ως ανταγωνιστικά προϊόντα είναι δυνατό να χαρακτηριστούν τα σιτηρά στην περίπτωση της Ρουμανίας με τη Γιουγκοσλαβία (Βοϊβόντινα), τα καπνά στην περίπτωση Ελλάδας-Βουλγαρίας, τα κτηνοτροφικά προϊόντα μεταξύ Γιουγκοσλαβίας-Βουλγαρίας καθώς και τα δασικά προϊόντα μεταξύ Ρουμανίας-Γιουγκοσλαβίας. Με κάποια αποστασιοποίηση από τις εθνικές διαφορές και τα διάφορα αντικρουόμενα γεωπολιτικά συμφέροντα θα ήταν δυνατή η συμπληρωματικότητα των εξαγωγών και η συνεργασία. Ωστόσο, οι διμερείς εμπορικές συμφωνίες προσανατόλισαν το εμπόριο στην ίδια αγορά, τη γερμανική, με λογικό αποτέλεσμα τη δημιουργία ανταγωνισμού.

Η κατεύθυνση του εξωτερικού εμπορίου, στην περίπτωση της Αλβανίας προς την ιταλική αγορά και στην περίπτωση των υπολοίπων βαλκανικών κρατών προς τη γερμανική και την αυστριακή, είναι δεδομένη μετά το 1932. Ακόμα και η Γιουγκοσλαβία και η Ελλάδα αναγκάστηκαν να προσφύγουν, με διαφορετικά προϊόντα, προς τη γερμανική αγορά, αν και είχαν σαφώς διαφορετική γεωπολιτική επιρροή.

Η γερμανική αγορά λειτούργησε ως αποδέκτης των βαλκανικών εξαγωγών και παράλληλα ως κύριος προμηθευτής του αναγκαίου εξοπλισμού, ιδιαίτερα σε καταναλωτικά αγαθά και βιομηχανικά προϊόντα. Στην πράξη, δηλαδή, παρατηρείται μια μεταφορά προστιθέμενης αξίας προς τη γερμανική βιομηχανία ταυτόχρονα με τα κέρδη από τα μεταποιημένα προϊόντα που η τελευταία εξήγαγε προς τις αγροτικές βαλκανικές χώρες. Το σχήμα λειτουργούσε με σχεδόν ολιγοψωνιακό χαρακτήρα λόγω των συμφωνιών clearings.

Όμως αν και αφαιρείτο εισόδημα από τα βαλκανικά κράτη, δεν επιστρεφόταν υπό μορφή άμεσων επενδύσεων, γεγονός που δημιουργούσε πρόσθετα προβλήματα στη χρηματοδότησή τους και στο ισοζύγιο πληρωμών τους, κυρίως, λόγω του ελλειμματικού εμπορικού ισοζυγίου.

12. Βλ. I. Berand, G. Ranki, *ό.π.*, σ. 407.

Η παρατήρηση των στοιχείων των ξένων επενδύσεων (Joint-Stock companies) στα βαλκανικά κράτη, το 1938, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον.¹³ Στη Βουλγαρία, η μεγαλύτερη συγκέντρωση ξένων εταιριών παρουσιάζεται, σε ποσοστιαία βάση, στο χαρτί όπου βρίσκεται το 33% των joint-stock companies, στα ορυχεία με 22% επί του συνόλου, στη μηχανουργία με 17% και στον καπνό με 11%. Όμως, η μεγαλύτερη συγκέντρωση ξένου κεφαλαίου παρουσιάζεται στον καπνό με 68% επί του συνόλου των απασχολούμενων πάγιων κεφαλαίων στον κλάδο, στο χαρτί με 59%, στα οικοδομικά υλικά με 87% και στην ηλεκτρική ενέργεια με 60%.

Στη Γιουγκοσλαβία, η μεγαλύτερη συγκέντρωση ξένων εταιριών παρατηρείται στην εξόρυξη με 40% περίπου, και στη μηχανουργία με 24%. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση ξένου κεφαλαίου παρατηρείται στη μηχανουργία με 55% επί του συνόλου των απασχολούμενων πάγιων κεφαλαίων, στην εξόρυξη με 57% και στα χημικά με 52%.

Η κατανομή των ξένων άμεσων επενδύσεων στη Ρουμανία, αναφορικά με τον αριθμό των εταιριών, έδινε το προβάδισμα στη Μ. Βρετανία με 14% περίπου επί του συνόλου των εταιριών, ακολουθούμενη από τη Γαλλία με 9%, τις ΗΠΑ με 6%, την Ιταλία με 3% και τη Γερμανία με 0,6%. Η μεγαλύτερη βέβαια συγκέντρωση πάγιων ξένων κεφαλαίων παρατηρείται στον πετρελαϊκό τομέα όπου, όμως, προεξάρχουν τα βρετανικά κεφάλαια με 30%, ακολουθούμενα από τα γαλλικά με 16% και τα αμερικανικά με 10,5%. Τα γερμανικά κεφάλαια αντιστοιχούσαν στο 0,2% του συνόλου των κεφαλαίων.

Η κατανομή των ξένων επενδύσεων υπό τη μορφή των joint-stock companies αντιστοιχεί με την εικόνα του εξωτερικού εμπορίου και τις γεωπολιτικές συγκλίσεις της εποχής. Χαρακτηριστικό σημείο άξιο υπογράμμισης είναι η ισχυρή παρουσία του γερμανικού κεφαλαίου στη Βουλγαρία, ενώ, αντίθετα, η παρουσία του στη Γιουγκοσλαβία¹⁴ και Ρουμανία είναι μάλλον μικρή αναλογικά προς τον όγκο της απορροφητικότητας των αντίστοιχων εισαγωγών.

Ωστόσο, πέραν του εξωτερικού εμπορίου και των άμεσων επενδύσεων, η εξάρτηση στην οικονομία των βαλκανικών χωρών και συνεπακόλουθα στην πολιτική γραμμή των κυβερνήσεών τους ασκείτο κύρια

13. Βλ. I. Lampe και M. Jakson, *ό.π.*, σ. 510.

14. N. Πιερόακος, *Η Γιουγκοσλαβική οικονομία και το ελληνογιουγκοσλαβικό εμπόριο*, Κεφ. Β', εκδ. Πυρσός, Αθήνα 1937.

μέσω της χρηματιστικής και τραπεζικής εξάρτησης.¹⁵ Στη Βουλγαρία, το ξένο κεφάλαιο, κατά το 1936, συμμετείχε κατά 32,1% στις τράπεζες και κατά 27,7% στις ασφαλιστικές εταιρίες.¹⁶ Την ίδια περίοδο, στη Γιουγκοσλαβία, η συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου στις τράπεζες ανήρχετο σε ποσοστό 12,5% επί του συνόλου των ιδίων κεφαλαίων και πιστωτικών μέσων του κλάδου.¹⁷ Το ποσοστό αυτό στην πράξη θα πρέπει να ήταν τουλάχιστον διπλάσιο, μιας και αρκετές τράπεζες, ενώ εμφάνιζαν σερβική ή κροατική ιδιοκτησία, ανήκαν σε αυστριακά ή γερμανικά συμφέροντα. Η ίδια εικόνα αποτυπωνόταν και στη Ρουμανία υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι τα εβραϊκά συμφέροντα είχαν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Η κυριαρχία των εβραϊκών συμφερόντων στη ρουμανική κεφαλαιαγορά ήταν μάλλον απόλυτη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Αντίθετα, στην Ελλάδα, η χρηματιστική εξάρτηση είχε άλλη μορφή, μιας και ο τραπεζικός χώρος μονοπωλείτο από ελληνικά συμφέροντα που δεν επέτρεψαν την είσοδο άλλων.¹⁸ Στην Ελλάδα, η εξάρτηση εκδηλωνόταν κυρίως μέσα από τον εξωτερικό δανεισμό και το αντίστοιχο χρέος,¹⁹ μορφή εξάρτησης η οποία μάλλον είναι χειρότερη από την περίπτωση της άμεσης τραπεζικής διείσδυσης.

1.3 Η ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Η σημασία της βαλκανικής οικονομικής συνεργασίας είναι εξαιρετικά σημαντική, με διαχρονικό χαρακτήρα. Η σημαντικότητα της βαλκανικής αγοράς άρχισε να διακρίνεται ήδη από τη βυζαντινή περίοδο, όταν αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του περίφημου «δρόμου του μεταξιού» ενώ παράλληλα αποτελούσε σημείο επαφής τριών αγορών, της ρωσικής μέσω Κιέβου, της αγοράς της Μέσης Ανατολής και της αγοράς της Νότιας Ευρώπης.

15. Α. Τρότσι, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, Αθήνα 1993, σσ. 71-72.

16. Δ. Στεφανίδου, *Έλληνες και Βούλγαροι ως οικονομικοί παράγοντες εις την βαλκανικήν*, Αθήνα 1945, σ. 76.

17. Βλ. Ν. Πιερράκος, *ό.π.*, Κεφ. Β', υποκεφάλαιο 2.

18. Μ. Mazower, *Greece and the Inter-war economic crisis*, Oxford 1991, σσ. 66, 100-108.

19. Γ. Δόβα, *Οικονομία της Ελλάδας*, Αθήνα 1980, σ. 37.